

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. Василка Тъпкова-Заимова

Относно: дисертационния труд на **КИРИЛ АНГЕЛОВ НЕНОВ**,
редовен докторант в СЕКЦИЯ „СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ“
ПРИ ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ – БАН,
на тема: „БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ В ГЕОГРАФСКО-ПЪТЕПИСНАТА
КНИЖНИНА И КАРТОГРАФИЯТА ОТ XIII–XV в.“
за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

Предложеният дисертационен труд обхваща значителен обем – 491 стр., като там са приложени и карти, което е било необходимо заради характера на самото изложение. Той е разделен на: *увод, три глави, подробна библиография и заключение.*

В *увода* (10 стр.) авторът ни запознава, без излишни подробности, със сведенията, които са сравнително редки – включени в географско-пътеписни съчинения и картография през Късното средновековие и отнасящи се за България и българите. Авторът си е поставил за цел да попълни известна празнина в това отношение, като използва нова към съществуващата до сега информация и набляга на значението на този вид книжнина като изворова база. Тук бих попълнила тази му констатация с забележката, че – ако в последните години издаването на този вид литература е по-рядко явление – то имаше период, когато у нас този интерес към историческата география беше по-засилен. Прочее, той започва, като обръща специално внимание на жанровата класификация на паметниците, които използва, на изследваната пътна мрежа, най-сетне и на необходимостта от ново съставяне на пределен каталог от известните карти, за да се получи по-цялостна картина на географията на средновековна България – изобщо да се попълни наличният до сега материал.

Първа глава, озаглавена *Извори и историография*, започва, както е обичайно, с проучване на *изворите*. Направена е необходимата класификация, а именно: 1) пътеписи и пътни дневници; 2) географски трактати; 3) портолани; 4) итинерарии; 5) географски екскурси. Във всеки от посочените раздели авторът уместно е направил необходимата характеристика, като са изброени съответни автори от XIII в. до XV в. Посочва се произходът им, като се изхожда от информацията, черпана от по-ранни или съвременни автори, които са им посвещавали изследванията си и по този начин се е получило един вид хронологично степенуване. Като е минал и към географските трактати и отново е дадена кратка, но сполучлива характеристика за тях, смятам, че докторантът е постъпил уместно, като показва кои са по произход от Западна Европа и кои други са от Изток, та така да се разграничи различната информация за географската им среда и произход, за местни обичаи и пр. Що се отнася до *портуланите*, известно е, че тук има натрупана значима литература (вж. напр. издателя А. Delatte) и до сега е обърнато повече внимание на намиращите се в тях сведения за Българското Черноморие.

Почти същото се отнася и за *итинерариите*, които са по-известни у нас като очертаващи определени пътни отсечки и пространства и очевидно заради това Ненов е отделил за тях по-кратка информация. Затова пък на читателя е предложено много по-пълно описание какво представляват т.нар. географски *екскурси*, т.е. географски описания в проза или в стихотворна форма, или пък в комбиниран вид, т.е. като *наподобяващи хроники и исторически и други*

разкази. Между тях споменавам като най-известни Енеа Силвио Пиколомини от XV в. и византийските историци Михаил Критовул и Лаоник Халкокондил – пак от XV в. Тук искам да добавя една дребна бележка: на стр. 35: *Бурдигалският итинерарий* е цитиран под линия според старото издание на E. Lelewel, което е от 1857 г. За предпочитане е моето издание, което е от 1960 г.

Втората част на тази първа глава е посветена на *класификацията на картографията*. Посочено е, че картите, върху които е изобразено цялостно или частично българското пространство, са три вида: 1) *мапамунди* (mapemondes) или карти на света; 2) *навигационни* или *портуланни карти* и 3) *регионални карти*. Върху първите се е изобразявало цялостта на света, като „марпа“ е означавало „бяло, разгърнато петно“. Размерът им е бил от няколко сантиметра до три метра и половина. Както отново показва авторът, от първия вид са известни 1100, от които 900 се свързват с ръкописи, а 200 са самостоятелни карти. Според географското представяне те се делят на *климатични, триделни, четириделни и комплексни*. Климатичните са проекции на източното полукълбо и илюстрират мнението, че светът се дели на пет климатични пояса, ориентирани в посока север-юг: северен студен пояс, северен умерен, екваториален тропичен, южен умерен и южен студен. Приемало се е, че само двата умерени пояса били обитавани от хора. Тези карти били наричани още *Макробиеви*. Те показвали, че имат връзка с античните географски представи. Триделните карти изобразявали обитаемата част на земята във формата на кръг, разделен на три части – Азия, Африка и Европа с център Йерусалим. Имало и четвърти вид карти, които заемали най-южното пространство и били населени от антиподи. Прескачам няколко подробности, като наблягам обаче на факта, че изобщо за модел на този вид карти е използвано римското *ойкумене* с център Средиземноморието.

Следващият вид карти са *навигационните*. Тяхното предназначение било свързано с движението на корабите и посочване на посоките – в това отношение е използван и компасът. Тези карти били в голям формат и можело да се навиват. Правели се от кози или телешки кожи. Не били с източна ориентация, а със северна или южна. Стремехът им бил да възпроизведат бреговата линия, морето и крайбрежния ландшафт.

Накрая са посочени т.нар. *регионални карти*, които се появяват през XII в. В тях са давани преки и странични пътища; имало и илюстрации, от които се черпели сведения за препятствия при пътуване, именно реки и планини. В късното средновековие те били използвани от пилигримите в поклонническите им пътувания към светите земи и към Рим. Служели понякога и като военни карти, които показвали разстояния, както и определени крепости и пр. Смята се, че те били по-малко точни от навигационните.

Към тази глава е прибавен един *историографски раздел*, който е даден в две части, а именно: а) От края на XIX в. до Втората световна война и б) От втората световна война до наши дни. Ето приблизително каква информация се получава в това отношение. Първият автор, който отбелязва значението на пътеписната литература е Константин Иречек в неговите забележителни трудове „Стари пътешествия по България от 15-18 столетие“, „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel“ и „Пътувания по България“. Покрай и след него са вземани предвид имената на известни български библиографи, както и историци и географи, археолози и филолози, като Никола Михов, Васил Миков, Димитър Дечев, Петър Ников и други, чиито имена Ненов свързва постепенно и със следващия параграф. Тук вече той е взел предвид изследванията на много

наши съвременници, като се почне от Димитър Ангелов, Васил Гюзелев и множество други. Но спирам до тук, защото искам да мина по-нататък, именно към **втора глава**, където намираме наблюдения от друг вид. Тази **втора глава** е най-дългата от целия труд: тя обхваща от 51 до 348 стр. и е озаглавена *България и българите в географско-пътеписната книжнина от XIII–XV в.* Авторът е събрал многобройни наименования от рода на *България, българска страна (или земя), български области (или предели)*, и пр. Приложил е дори схема на стр. 52 с означения „власт”, „население”, „пространство”. А от там нататък са дадени, в квадратура, наименования с означения в кой извор от славянската или византийката книжнина се срещат различните наименования на страната и дали има допълнено означение *imperium, regnum, royaume, terra Assani*, и тъй нататък. Искам да попълня, че изброяването на изворовия материал е извънредно подробно, местонахожденията на градовете са много точни, характеристиката на жителите им заслужава специално внимание, а също и даденият на места техен етнически произход – не е пропуснато да се отбележат власите, т.нар. мизи, а напомнянето на климатичните зони също не е пропуснато. Заслужава да се отбележи, че са използвани не само известните византийски и западни извори, главно хроники, както и славянски такива, напр. хърватски и изобщо далматински, а и чешки и полски, към които са прибавени различни търговски документи и дори арабски извори. Към тях са приложени на места и съчинения в мерена реч, както, разбира се, и географска книжнина. В този смисъл не бива да пропускаме да отбележим още веднъж колко обилна и внимателно подбрана е библиографската информация, с която е разполагал авторът. В това отношение особено впечатление ми направи съчинението на Jean de Mandeville, което е сравнително ново издание – от 1991 г. Но изложението за определени области, особено в западните части на българското пространство, е изпълнено с много подробности, които правят тази част на труда особено интересна.

Разбира се, това не е единственият толкова подробен извор. От 92 стр. например Ненов дава на читателя представа от друг автор – Псевдо-Брокард – какво представлява според него *planus Bulgariae* (може би равностойно на *silva Bulgariae*) – известният маршрут на кръстоносците „Българска равнина” между Унгария и Цариград.

Продължавам да изброявам накратко *равнините*, в няколко параграфа, от запад към изток, както ни го представя авторът, сега вече главно според известния пътешественик Bertrand de la Broquière. Така добиваме информация как изглеждали равнината на Бела паланка, Нишката равнина и Пиротската равнина. По-нататък последователността запад-изток е нарушена, защото се съобразяваме с материала, който продължава да ни се поднася от La Broquière. Той словоохотливо ни развежда от Одрин, през Гърция и Македония, към Пловдив, като пресича р. Марица, след това се насочва към София. Следват вече подробности от друг автор Martino Segono, по произход сърбин от Ново Бърдо, който ни води пак към Пловдив или „равнината Романия”. У него имаме дадени доста подробности и пътни обиколки, на които не се спирам специално, като добавям само информацията на пътешественик на име Bonsignore Bonsignori, от когото научаваме доста за географията около Пловдив, както и за региони този път от изток към запад, до като стигнем към равнината между Ниш и Крагуевац. Има още добавки за равнината между Пловдив и София, както и за самата Софийска равнина, за която са добавени подробности, които засягат наличното там население от гърци и българи, и за местния ландшафт – всичко въз основа

на споменати вече тогавашни пътешественици. Що се отнася до *Струмишката равнина*, чието описание идва след посочените по-горе, използван е прочутият византийски автор историк Никифор Григора.

Идва ред на *долините*. За *Варненската* е използван англичанинът Jehan de Wavrin. За т.нар. *Никополска долина*, вероятно дн. Велбъждски бани, информацията идва от Martino Segono по произход от Ново Бърдо.

Планините са поставени на последно място, като се набляга на *Беласица* и мястото ѝ спрямо околните планини. За *Пирин* се почва с Константин Костенечки и отново се добавят допълнения. Същото се отнася до *Рила*, като тези имена фигурират посочването на планините и у Житието на св. Йоан Рилски и Владислав Граматик. А интересно е това, което можем да прочетем за *Родопите*. У някои западни автори, именно Фацио дели Уберти, Франческо Берлингиери, също намираме побългарени имена. Описанието е свързано не само с географското местоположение на планините, а и с припомняме на някои антични имена, като Орфей. За *Средна гора* описанието е взето пак от Martino Segono, у когото отново намираме доста точно географско ситуиране на отделни склонове, равнини и разстояния. Много подробно описание ни е дадено на *Стара планина*. Тук авторът отново се е спрял на средновековни автори, било то византийски, като Лаоник Халкокондил, или Критовул от Имброс, или пък западни, като Силвио Пиколомини и често споменавания Мартино Сегоно. За отблязване е тук, че последният, като детайлизира описанието на Романия, споменава Стара планина чрез наименованието Родопа, тъй като използва обърната перспектива, почиваща върху античната географска номенклатура. Пак в тази връзка Ненов подчертава, че трактатът на Сегоно е опит да се използва подробно географско описание на Балканите.

Накрая искам да отбележа, че Ненов тук е споменал за пръв път турското име на планината, именно *Балкан*, което се намира в едно *Oratio* до Инокентий VIII на Филипо Буонакорси–Калимах. Ще го срещаме вече и по-късно в съответната книжнина. Оттук нататък в тази глава са систематизирани няколко параграфа, посветени на *полезните изкопаеми, на климата, на водите - езера, реки*. От последните са изброени Герман (приток на Струма), Дунав, Марица, Места, Морава, Нишава, Струма, Тунджа. Естествено, най-много страници (от 114 до 140) са посветени на Дунава, като информацията е взимана главно от български автори, но има и от чуждестранни изследвачи. Напр. показано е къде територията от устието на Дон до Дунав принадлежи на татарите, къде се излиза до територия, обитавана от дунавските българи, къде Дунав служи за граница между Западна Албания и Тракия, къде има смесване на сладководни речни води със солена морска вода и т.н. Другаде е дадено откъде извира самият Дунав и кои реки се вливат в него. А някъде се съобщава, че Дунав минава през средата на България, като се има предвид вероятно Видинското княжество. На места е показан географски материал или пътеписи, както и информация от портулани, но другаде са привлечени и стихотворни творби. Вече припомним, че главната информация е търсена от изданията на наши специалисти, от които вече беше давана повече или по-малко полезна информация.

По значимост на материала за реките на второ място идва Марица (от 141 до 145 стр.). За останалите реки, както казах вече, са отделени по-малко страници. А от 154 до 157 стр. отново в таблици, читателят е осведомен за *българския сектор на Черно море*. Авторът е подходил така, защото смята, че това е необходимо, от една страна, за реконструиране на географската картина в разглеждания период. А също така това е било необходимо, защото водният

басейн е наричан с различни наименования, та те да бъдат онагледени по посочената система. Смятам, че и в това отношение той е постъпил правилно, както личи от обясненията, които дава, черпейки подробна информация главно от гръцките портулани, чийто издател е А. Delatte.

В следващите два параграфа от същата втора глава са разгледани *флората* и *фауната*. Между другите извори тук е споменато едно *Anonymi descriptio Europe orientalis*, което е цялостно преведено от нашите колеги В. Дамянов и П. Данова. Научаваме за житни, бобови храни, зеленчуци и пр., които са произвеждани, като е показвано и къде, а и донякъде какви дървета са били използвани. Що се отнася до фауната, по-подробно сме осведомени, пак от същото „Описание”, а и от съчиненията на други автори, като известните византийски книжовници Теодор Метохит, Лаоник Халкокондил и пр., не само за видовете риби от Дунав, от Черно море и от други местни реки. Впечатляващо е тяхното разнообразие. Разбира се, научаваме за отглеждане на коне и други едри и дребни домашни животни, което показва, че на Балканите икономиката се е развивала системно и последователно. А това личи и от следващия параграф, именно „Социално-икономическа география”. Тук също има *таблици*, освен традиционния текст. Защото, като се започва от *Наименования на населението*, намираме тези наименования в тези таблици, макар и малобройни, но отразяващи византийската книжнина, българската, а има и арабски. Приложен е параграф, в който се дава *характеристика на населението*. Според мен той заслужава по-специално внимание, защото за разглеждания период етногенетичните проблеми са особено важни, а също и проблемите за вероизповеданията. Тук целенасочено ни се поднасят изворите, с които Ненов вече подробно ни занимава главно в същата глава. Сега са прибавени и допълнителни разработки на наши и чужди специалисти. Напр. интересен в това отношение ми се видя текстът на Bertrand de la Broquière за населението при Морава между Сърбия и Софийско, а и чак до Пловдив. Също така внимание е обърнато на съчинението на Felix Fabri и информацията му за западните и северни части на Полуострова.

От 191 стр., т.е. почти от края на глава втора, са подредени *областите*. Като се започва (след известната от кръстоносните походи *Българска гора*) с наименованието, черпано от не много известния западен автор, но използван напр. от В. Гюзелев, Gervasius Tilburgensis, посочваме „Българска пустиня”, а уместно е обърнато внимание що е *България* и що *Влахия* и що *Славония*, като се тръгне от Константинопол на север до Дунав, по-точно от двете му страни. Авторът смята, че по този начин има съвпадение с територията на Мизия, в което не съм напълно убедена – има малко предходен период, когато Византия граничи с Дунава, както съм показала в книгата си „Долни Дунав, гранична зона на византийския Запад”. Прочее, авторът уместно е разгледал по-долу срещащите се названия „Горна България” и „Другата България”, последната между Вардар и Косово.

По-нататък сме запознати накратко с *Добруджа*, за което намираме обяснения у В. Гюзелев, който е използвал отново някои малко познати западни автори, като Donado da Lezze. Същото се отнася до наименованието *Загора* за периода на Търновското царство. Това название се среща не само у чужди автори, но и в много български – обхватът на тази област обикновено се смята, че се простира от Долна Мизия до Бъдин.

Накрая Ненов ни напомня за „трите Бългрии”, както се споменават те у Hans Schiltberger: първата започна от Железни врата и столицата ѝ е Бъдин,

втората, посочена пак там, започва от Бъдин със столица Търново, а третата достига до устието на Дунав и имала за столица Калиакра.

Оттук надолу ни е дадено системно изброяване на *Селищата* и *пристанищата*, чийто брой е 59. Подредени са по азбучен ред, като се започва от Агатопол. Тук освен определянето на местоположението му според публикацията на Гюзелев „България е огромна област”, която беше използвана и до сега, авторът е прибягвал често и до труда на Б. Димитров „България в средновековната морска картография”. Разбира се, не са пренебрегвани и други публикации на наши автори, които се цитират на съответните места. По същия начин сме осведомявани и за чуждите изследователи. Това важи и за останалите градове и пристанища, за които проследяваме развитието им. Ще изброя имената, които фигурират в цялата система. Ето тези имена: след Агатопол идват Азине, Айтос, Анхиало, Аспера, Балчик, Бъдин/ Бдин, Варна, Велбъжд, Вича, Вичина, Галата, Гросея, Дръстър /Силистра, Дупница, Дъбили/Диампол, Еля, Емона, Змийски остров, Извор, Калиакра, Карвуна, Кастрици, Констанца, Костур, Кратово, Ликостомо, Маврокастро, Несебър, Никопол, Ниш, Оряхово, Островец, Охрид, Пазарджик, Пангалия, Петрич, Пирот Пловдив, Поро, Резово, Ропотамо, Росито, Русе, Свети Георги, Селуда, Скопие, Созопол, Средец/София, Сулина, Твърдица, Тутракан, Търнов, Урдовиза, Червен, Червени бряг, Червена вода, Черни нос, Шип.

Показвах приблизително как сме осведомявани за изворите около всяко посочено селище. Що се отнася до двойните имена, като Дръстър/Силистра, или Средец/София, смятам, че добре е постъпено, като са давани още при изреждането, но би имало още такива, като напр. Несебър/Месе(м)врия, Пловдив/Филипопол, Пангалия/Мангалия и пр. Иначе за местонахождението на селищата приложените фотоси на карти и портулани безспорно улесняват читателите.

След реда на селищата идва редът на пътищата, които са подредени на сухоземни, водни и смесени. За първите отново се почва с публикации на български автори, но и този път имаме малко информация от чуждестранни пътешественици. И тук успешно са допълнени със следните уточнения в таблици: отправна точка, посока, крайна точка, разстояние. Интересен е разказът на Gervasius Tilleburgensis, описанието на пътешествието на двама братя проповедници от Унгария за Цариград, които са използвали вероятно Via militaris. Друг пример ни е даден от Bertrand de la Broquière, който през 1433 г. минал от Одрин-Пловдив-София и стигнал за 10 дена до Крушевац, като минал със сал р. Морава.

Разполагаме и с други примери за водни пътища. Тук ще се спра на един анонимен автор, издаден от P. Gautier Dalché, както и един Анонимен венециански портулан, от където има информация за пътуване по Западното Черноморие, а и отново имаме таблици, каквито посочих по-горе.

В споменатите смесени пътища е посочено „Житието на св. Сава Сръбски”, от което научаваме, че през декември 1235 и януари 1236 г. светецът от Цариград отплавал до Несебър и оттам с коне стигнал до българската столица Търново.

Съвсем на края на тази глава е даден един параграф за *стопанството*. И тук информацията се дели на области, именно Македония, Тракия - особено областта между София и Пловдив, а за първата се започва дори с някои сведения от много по-ранен период, дори от античността за наличие на залежи от злато и сребро. Цитиран е често автор като Bartholomeus Anglicus, именно

неговият труд „De rerum proprietatibus”, както и писаното за него от наши съвременни автори като В. Гюзелев. Мога да посоча и други автори, като Jehan de Wavrin и няколкократно споменавания Bertrand de la Broquière. Също така и по-нататък сме осведомявани за земеделските стопанства и лозарство, за произвеждането на зърнени храни и бобови растения, за хляб, вино и пр. Посочват се водоизточници, като се е почва от Дунав и притоците му, допълва се как се използва риболовът, отглеждането на стада и пр. На места пак срещаме допълнения за находки на желязо и скъпоценни метали. Изобщо привежданите данни са обилни и интересни. И може да се каже, че този последен параграф добре се вмести между останалите.

Остава последната глава, озаглавена *България в картографията от XIII-XV в.* В съставения каталог са изброени отново т.нар. *мапамундии, навигационни карти и регионални карти*. Понеже за повечето от тях ставаше дума по-горе, тук ще кажа, че те са малко под шестдесет, което прави впечатление: те ще са извънредно полезни на всеки читател, особено когато трудът бъде отпечатан.

Заключението е от стр. 464 до 471. Според мен то има повече характер на *Обобщение*, но прието е да бъде дадено и така. Започва се с припомняне на имената, местоположението, видовете терени, полезните изкопаеми, климата. Набляга се на отделни страни от икономиката, на която е отделено не малко място, имаме същевременно зрителна представа за отделни региони, за пътища, за настъпващи изменения и сравнения и пр. Накрая бих повторила последното изречение, че „систематизирането и анализирането на сведенията на географско-пътеписната книжнина и картографията от XIII-XV в. показва тяхната значимост като градивни елементи при реконструирането на физическата и социално-икономическата география на средновековна България, тъй като съдържащата се в тях информация е обилна и уникална по своя характер.”

Внимателното ми запознаване с труда на докторанта **Кирил Ангелов Ненов**, на тема *„България и българите в географско-пътеписната книжнина и картографията от XIII-XV в.”* има много добри качества като дисертационен труд. Той е внушително обемист, много добре документиран и почиващ върху убедителен изворов материал. Авторът е давал подходяща преценка на съответната литература, която е привлякъл, давайки и свой анализ. Смятам, че трудът ще намери мястото си в средата на този вид книжнина. Заслужава напълно да му се присъди образователната и научна степен „доктор”.

В техническо отношение трудът е много добре представен, бих казала, че е готов за печат.

София, 17 март 2015 г.

Рецензент:
проф. Василка Тъпкова-Заимова